

ՊԵՐՃ ՊՌՕՃԵԱՆՅԻ ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԵՐԸ

1907 թուի նոյեմբերի սկիզբն էր:

Բժ. Վարշամեանը դալով իմ բնակարանս՝ յայտնեց, որ Պռօ-շեանցն արդէն Բաղուսն է և կամենում է ինձ տեսնել:

Ահա անսպասելի մի լուր:

Զէ՛ որ նոր կարգացել էի մի հայ լրագրի մէջ, որ Պռօ-շեանցը Ալէքսանդրապօլով անցել է Աշտարակ իւր առողջու-թիւնը վերականգնելու, դիմեցի ես այս հարցով պ. Վարշա-մեանցին:

— Այո՛, նա գնացել էր Աշտարակ ու մի քանի օր է որ վե-րադարձել է Բաղու և այժմ հիւանդ պառկած է իւր փեսայ Ստեփան Տիգրանեանցի բնակարանում, բացատրեց բժ. Վար-շամեանցը:

Իսկոյն գնացի այցելութեան:

Ստեփան Տիգրանեանցի բնակարանը այդ միջոցին Տարգո-վայա փողոցումն էր, տիկին Տէր Յակոբեանի տան երկրորդ յար-կում: Ելէքտրական ղանգը քաշելուց յետոյ ընդառաջ դուրս ե-կաւ Պռօշեանցի մեծ դուռտը՝ տիկին Տիգրանեանը:

— Այո, եկել է հայրս, հիւանդ է և պարկած է մի փոքր սենեակում. ախ, որքան լաւ կլինէր, եթէ դուք համոզէիք նո-րան գնալ դէպի փողոց նայող հիւսիսային սենեակը, որ աւե-լի ընդարձակ է, խնդրեց ինձ տիկին Տիգրանեանցը և առաջ-նորդեց ինձ սեղանատան միջով մինչև այն սենեակն, ուր պառ-կած էր Պռօշեանցը:

Մտայ ներս. Պռօշեանցը ծգուած էր իւր մահճակալի վե-րայ, երեսը դէպի միակ լուսամուտը, որ նայում էր դէպի տան բազը և որից հնդիւ մի 2—3 ժամ թափանցում էին արեւի ճառագայթները:

— Էս հրտեղ ես, հէր օրհնուած, քանի ժամանակ է սպա-սում եմ քեզ, դիմեց ինձ Պռօշեանցը և մեկնեց իւր դողդոջուն և դալկացած ձեռքը:

— Էսպէս էլ բան կ'լինի, շարունակեց նա. միքանի օր է վերադարձել եմ Բագու, հիւանդութիւնից չեմ կարողանում տանից դուրս գալ, իսկ իմ բաղմաթիւ ծանօթներէից ոչ ոք, ոչ ոք չէ այցելում ինձ և չէ մխիթարում ինձ, կարօտ եմ կենդանի խօսքի:

Ներողութիւն խնդրելով՝ ես բացատրեցի, որ չգիտէի նորա անակընկալ գալուստը և, ընդհակառակը, ես կարծում էի թէ նա Աշտարակուֆն է: Մի քանի սովորական հարց ու պատասխանից յետոյ, պատրաստուեցի որ հարցնեմ նորա հիւանդութեան մասին, բայց Պռօշեանցը թէքուեց փոքրիկ սեղանի կողմը, վերցրեց զանգակը և հարեց:

Ներս մտաւ մի հայ կին, որ, ինչպէս յետոյ պարզուեց, նշանակուած էր միայն հիւանդին ծառայելու:

Հայ կիներ, առանց պատուէրի սպասելու, դրեց հողաթափները հիւանդի կախած ոտերի առաջ և ինքն անցաւ նորա կողքը՝ թևից բռնելու:

Այս շարժումներից հեշտ էր եղրակացնել, որ կ'ինը արդէն գիտէր իւր անելիքը, արդէն վարժուած էր իւր դերակատարութեան մէջ, հիւանդն զգուշութեամբ հազաւ հողաթափերը և յենուած օգնական կնոջ վերայ՝ շատ դանդաղ դուրս գնաց սենեակից:

Ես ֆնացի միայնակ: Հազիւ անցաւ մի քանի րոպէ և ուժից ընկած Պռօշեանցը, նոյն կնոջ օգնութեամբ, վերադարձաւ սենեակ, շնչասպառ նետուեց մահճակալի վերայ ու երկար ժամանակ չէր կարողանում հանգստացնել շնչառութիւնը, որ խօսի:

— Տեսնում ե՞ս, ահա այսպէս է իմ դրութիւնը, խոմ մի բան էլ չկայ, բայց հարկադրուած շուտ շուտ պէտք է դուրս գնամ... ասորժակս վատ չէ, բայց կերածս չէ ֆնում... բարակ ու կցկտուր ծայնով արտասանեց Պռօշեանցը:

Այս խօսքերից արդէն յայտնի եղաւ Պռօշեանցի հիւանդութեան տեսակը և նորա վտանգաւոր դրութիւնը. փոքր խօսելուց յետոյ ես պատրաստուեցի հեռանալու հիւանդի բնակարանից:

— Գարրիէ՛լ, հիւանդոտ ծայնով դիմեց ինձ Պռօշեանցը՝ երբ ես հրաժեշտի ձեռքս մեկնել էի դէպի նա, Աստուած սի-

բէս, չմոռանաս ինձ, շուտ շուտ արի մօտս, զիտեմ ծառայ-
յութեանդ դուցէ երբեքն արդելք լինեմ, բայց խնդրում եմ,
մոռացութեան չտալ ինձ...

Մահնակալի մէջ նստած Պռօշեանցն արտասանեց այս
խօսքերը, գլուխը թեքեց ծախ ուսի վերայ աչքերը դէպի ցած
և ծախ ձեռքով զանգահարութեամբ նորից պատրաստուեց հայ
կնոջը կանչելու...

Ես միամտացրի, որ կայցելեմ և դուրս գնացի:

Երկու օրից յետոյ նորից այցելեցի Պռօշեանցին, որ չա-
փաղանց ուրախացաւ և սկսեց զանգատուել ուրիշ ծանօթնե-
րից:

— Երևակայիր քեզ, Գաբրիէլ, մի քանի օր առաջ, մարդի
միջոցով խնդրել էի Գ. և Ե. քահանաներին, որոնք ջոկ ջոկ հա-
ղիւ միջանի ըոպէով մտան մօտս ու այնուհետեւ էլ չեմ տես-
նում նրանց երեսը... երևի ծանր է հիւանդի հետ ժամանակ
անցնելը: Գիտե՞ս, որքան ծանօթ ունիմ այստեղ՝ Բաղոււմ, բայց
նորանցից ոչ ոք չէ երևում, կարծես Սահարայի անապատումն
ենք:

Դէմքը թեքեց միւս կողմի վերայ և խոր մտածմունքի մէջ
ընկաւ: Մի ըոպէից յետոյ նորից շարունակեց իւր տրտունջը.

— Օտարը խո՞ւմ օտար է, բայց հարազատներս էլ կարծես
օտարացել են ինձանից... մտնել, տեղեկանալ, հարցնել ուտելիս,
կամ խմելու... ոչ ոք... դարդակ բան է... երանի կամ կինս կեն-
դանի լինէր, կամ ես մեռնէի կնոջս հետ միասին... զայրացած
ու չուսահատ արտասանում էր հիւանդը:

Այս խօսքերի վրայ ես չգիտէի ինչ պատասխան տամ,
կամ ինչով մխիթարեմ նորա կոտորուած սիրտը. ուստի նորան
հօդեպէս հանգատացնելու նպատակով կամեցայ հեռացնել նորա
ուշքը այդ տխուր նիւթից, և առաջարկեցի բացատրել թէ ի՞նչ
հանգամանքներից ստիպուած նա, Պռօշեանցը, վերջին անգամ
ընկաւ Աշտարակ: Այդ ըոպէին նա արդէն բաւականին հանգրս-
տացած էր և կարող էր հեշտութեամբ անցնել խօսակցութեան
այլ նիւթի:

— Աշտարակ, հա ապեմ, զիտես, Գաբրիէլ, կինս որ մե-
ռաւ, ես արդէն ինձ կենդանի չէի զգում, իմ գոյութիւնս

ինծի չէր թւում, ուստի ես կամենում էի մեռնել և մշտնջենապէս հանգստանալ իմ կնոջ կողքին, Թլֆլիսում, Խոջիվանքի գերեզմանատնում կամ հանդէլի իմ հայրենի հողում, իմ մանկական օրօրանում, Աշտարակի դիւղում: Մտածեցի, որ իմ հայրենակիցները կճանաչեն ինձ... չեն թողնիլ անհետ կորչելու... մի քանի ժամանակ կեանք կունենամ, թող կեանքիս այդ ամենաչնչին մասը անցկացնեմ իմ ծննդավայրում. ահա այդ մտքով էլ գնացի Աշտարակ. պատասխանեց հիւանդը և ընդհանրապէս ընդհատուած լստով նորից շարունակեց խօսակցութեան թելը:

— Դորա համար, մտածեցի ես առաջարկել հայրենակիցներին շինել հասարակութեան հաշուով երկու սենեակ, մինը զրադարանի համար, միւսը իմ բնակութեան համար, որ իմ մահից յետոյ կլինէր էլի հասարակաց զրադարանի սեփականութիւն:

Այս խօսքերի վրայ կանգ առաւ Պաօշեանցը, որովհետեւ զանգը կանչեց հայ կնոջ: Դուրս գնաց կմախք դարձած Պաօշեանցը՝ ոտերն իրար զարկելով, մէջքը կռացած և ապա նորից վերադառնալով ընկաւ մահնակալի մէջ և շնչաստառութիւնից հանդստանալուց յետոյ, նորից շարունակեց իւր պատմութիւնը:

— Ո՛րտեղ քնացի. հա, մի սենեակի փոխարէն ես խոստացայ տալ Աշտարակի հասարակութեան ընդ միշտ առաջին՝ իմ բոլոր գրեանքս, երկրորդ՝ իմ հեղինակութեան ժառանգական իրաւունքը, որից հասարակութիւնը կարող էր ունենալ մօտ 300 ուրբլի տարեկան եկամուտ հիմնուելիք զրադարանի օգտին: Ես մտածեցի, որ եթէ այդ իրաւունքը թողնեմ իմ օրինաւոր ժառանգներին, իւրաքանչիւրին հաղիւ հասնի տարեկան 50 ուրբլի, մի չնչին գումար, որ ստացողին առանձին օգուտ տալ չէ կարող, այն ինչ մի հասարակաց զրադարանի համար տարեկան 300 ուրբլի մշտական եկամտի աղբիւր՝ ունի մեծ նշանակութիւն: Ուստի խորհուրդս յայտնեցի մօտիկներիցս ոմանց ու ի՞նչ կասկած, գոռայ հաւանութիւն: Մնաց ընդհանրացնել գործը:

— չէնց այդ միջոցին—շարունակեց հիւանդը—քո collega-ն ու իմ համագիւղացի բժիշկ Մնացական Յարութիւնեանցը ժա-

մանակաւորապէս գտնոււմ էր զիւղում և պատրաստոււմ էր տալ հասարակութեանը մի ճաշկերոյթ. Աշտարակուֆն էր նաև ինձ և քեզ քաջածանօթ յարեկամ Սուքիաս արքեպիսկոպոս Պարղեանցը, կտակիս համակրողներէի մինը: Տեսնում ես, հանգամանքները կարծես յաշող ելք էին խոստանում: Ահա խնշոյքի ժամանակ...

Այս խօսքի վերայ Պուշեանցը աքալով և հեւալով էլի թեքուեց դէպի սեղանի վերայ դրած զանգը և ներս մտնող հայ կինը այս անգամ ստացաւ հիւանդից պատուէր՝ բերել մի քաժակ կաթ: Կաթը կամաց կամաց, կոււմ կոււմ, սկսեց խմել և նորից շարունակել իւր պատմութեան թելը, որ կարծես թէ իրան էլ հետաքրքրում էր և նա դո՛ւ էր, որ ես առանց ծանօթանալու լսում էի ու ընկերակցում էի նորան:

— Հա, հացկերոյթի ժամանակ առաջարկուեց և իմ կենացը, ճառերի մէջ չիշեցին Ներսէս կաթողիկոսին, Սմբատ Շահադիդին ու այլ աչքի ընկնող աշտարակցիներին, պնդելով որ մեղալէսներն են Աշտարակին փայլ տուողը, նորա անունը բարձրացնողը, որ բախտաւոր են ներկայ աշտարակցիք, որ մեզ պէս հայրենակիցներ ունեն և ապագայ սերունդը երախտագիտութեամբ և հպարտութեամբ պէտք է չիշի Պուշեանցների, Շահադիդեանցների և այլոց անունները. մի խօսքով, բանը ի՞նչ երկարացնեմ, Գաբրիէլ, գիտես էլի թէ՛ այդ տեսակ հանգամանքներում, կարմիր ու ճերմակ զինու բաժակներից չետոյ ի՞նչ բառեր են թնդում օդի մէջ:

— Մանաւանդ այնպիսի բանաստեղծական դիրք ունեցող տան մէջ, Քասախ գետի ծառաղարդ ժայռի զազաթին, ուր դրած է բժ. Մնացական Յարութիւնեանցի տունը, ուր այդ ճառերը արտասանոււմ էին, աւելացրի ես:

— Այո, այո, կամօղի գլխին, ախ ինչ հրաշալի պատկեր է այդ տեղ զարնան ժամանակ, կցեց Պուշեանցը և շարունակեց իւր պատմութիւնը: Հա, այդ ընդհանուր օգևորութեան ժամանակ ահա առաջարկուեց իմ կտակը: Որքան հացկերոյթը շարունակուեց, հանդիսականները միահամուռ գովում գովաբանում էին իմ լղացած միտքը և նաղը պատրաստականութիւն էին լայտնում իրագործել կտակս, այսինքն շինել մի տուն 2 սենեակից

իւր պարագաներով հասարակաց գրադարանի և իմ բնակութեան համար, որի վերայ հաղիւ ծախսուէր 2000 ռուբլի ձաշկերոյթի վերջացաւ, հրաւիրեալները ցրուեցին:

Այստեղ Պռօշեանցը խնդրեց, որ մի փոքր ընդհատումս լինի խօսակցութեան մէջ, որպէս զի կարողանայ շունչ առնել և ապա շարունակել:

— Հա, հետեալ օրը, շարունակեց Պռօշեանցը, կազմուեց մի համախօսական, մէջը արծանագրուեց իմ կտակը և երեկեան ոգևորուած հասարակութեան խոստումները և ապա մի հաւատարիմ մարդու ձեռքով սկսեցին պրտրացնել դիւղում ստորագրութիւն ժողովելու: Հէնց այդ տեղ երևաց ներկայ աշատրակցիների ներքինը... աս, ի՞նչ անեմ, Գաբրիէլ, հալա հալ չի, թէ չէ աշատրակցիներին նորից կնքկարագրէի... Համախօսականը ներկայացնում են մինին, որ պատասխանում է ձէհ, հերօրհնած, չէք թողնի որ լուսանայ, ինչ էք առաւօտ...», միւսը՝ թէ «ո՞նց կարելիա, առաջ պէտք է տանել այսինչ պարօնին, նա իշխան է, առաջ նա պէտք է ստորագրի»: Երրորդը՝ թէ «ես կամ ու կամ, ես նաղդ եմ, դուք դեռ տարէք այս ինչ մարդուն...» չորրորդը՝ թէ «ամենայն ուրախութեամբ կստորագրեմ, բայց հիմայ ժամանակ չունիմ, ձիա թամբած է, շտապում եմ դնալ Ալինադեղ, էնտեղից էլ Արարան, ուր մի ամսաչափ կուշանամ...» հինգերորդը՝ թէ «էհ, ի՞նչ անենք թէ խոստացայ, րա՛ հացկերոյթի ժամանակ կասեն թէ չէ, համածայն չեմ, ո՞նց կլինի...», վեցերորդը՝ թէ եթէ ուրիշները կստորագրեն, ես էլ կստորագրեմ...» և այլն և այլն: Հապա՛, էն անիծուածները էս պէս օլին բերին դիտիս և համախօսականը քնաց մի թղթի կտոր, որ ո՛վ գիտէ, քամին ո՞ր կողմի վերայ տարաւ: Այսպէս վարուեց ինծ հետ այն Աշտարակը, որին ես զոհել եմ իմ կեանքի Խմենաեռանդուն և ամենաթանգազին ժամանակը: Ձեռք վերցնելով Աշտարակից՝ ես յաւիտեան և ընդմիշտ դէն ձգեցի նորան և եկայ Բաղու. դժգոհութեամբ վերջացրեց իւր պատմութիւնը Պերճ Պռօշեանցը:

Ժամանակը երեկոյեան դէմ էր, կերակուր բերին հիւանդի համար, ուստի ես հեռացայ և խոստացայ այցելել հետեալ օրը: Միւս օր՝ սովորական ժամին ես մտայ Պռօշեանցի-

սենեակը: Նոյն կաղութիւնը, նոյն դրութիւնը, նոյն կենցաղն՝ ինչ որ երեկ. միայնակութիւն, բացակայութիւն հարազատների և ծանօթների, նաև բացակայութիւն խնամող բժիշկների: Միայն հայ կինն էր, որ երբեմնակի երևալով զանգի ծայնին, կատարում էր իւր դերը:

Սովորական սղոյնից յետոյ ես նստեցի աթոռի վերայ, հիւանդի դէմ, որն այդ միջոցին ծղուած էր մէջքի վերայ մահաճակալի մէջ, ձեռքերն աչ ու ձախ կողմից դրած զլսի տակ: Կարմիր ֆէսը քիչ աչքերի վերայ քաշած, լուռ նայում էր դէպի լուսամուտը: Մի քանի բոպէից յետոյ ինքն իր լուութիւնը խախտելով սկսեց խօսել:

— Հաւատացնում եմ քեզ, Գարրիէլ, որ այս իմ անիժեալ հիւանդութեանս ժամանակ՝ միակ ու միտով մխիթարութիւնս արեւի ճառագայթներն են, որ լուսամուտով ընկել են վրաս: Բնութեան այդ հրաշալի պարգևից անգամ ես զուրկ եմ, ըստորում սենեակս ունի այնպիսի մի դիրք և այս միակ լուսամուտն այնպէս է դրած, որ արեւն իւր կենսատու ճառագայթները հաղիւ մի երկու ժամ կարողանում է ձգել իմ վերայ, իմ պրած, մաշուած սիրաս մխիթարելու... և մերոնք այս մխիթարութիւնից կամենում են զրկել ինձ, կամենում են տեղափոխել հիւսիսային կողմը, իսկ ես ամենեւին չեմ համարձակիլ և այս սենեակս չեմ ձգել... մի քանի օր կեանք ունեմ, դոնէ տրեւն ինձ մխիթարի, այս արեւի համար եմ ապրում... ապրելս այսուհետեւ ուրիշ նպատակ չունի...

Նորից լուսահատութիւն, նորից խորհրդաւոր լուութիւն, բայց խորհրդաւոր մտածմունքի և այդ լռիկ բոպէին Պռօշեանցըն իւր խորն ընկած աչքերը և դունստ ու մաշուած դէմքը յանկարծ ինձ վերայ դարձնելով և ձեռքը մեկնելով արտասանեց կարծես իւր դադտնի մտածմանց շարունակութիւնը:

— Ախր էլ ի՞նչ ապրեմ է՞, ո՞ւմ համար ապրեմ... Դր նրպատակիս համար ապրեմ... կինս մեռաւ... մեծ որդիս իւր անխոհեմ ուղղութեան համար յաւիտեան աքսոր դնաց, միւս զաւակներիս համար աւելորդ ծանծրութիւն եմ... էլ ո՞ւմ համար ապրեմ... չէ՛, ես պէտք է մեռնեմ, ես ուզում եմ մեռնել, մեռնելն ուղղակի իմ ցանկութիւնս է... և ես հաս-

առատ զիտեմ, որ պէտք է մեռնեմ այս ցաւից. միայն կցանկալի այստեղ չմեռնել, որպէս զի այս սենեակը չկորչի... Կինս որ մեռաւ Թիֆլիզում, նորա մահից յետոյ ոչ ոք զաւակներիցս չէր ուզում մտնել նորա սենեակը և ես հարկադրուեցայ փոխել բնակարանս: Այս է իմ ցանկութիւնըս, մեռնել և այս բնակարանում չմեռնել... Իմ շիրիմս պէտք է լինէր Աշտարակում, իմ մայրասունուդ զիւղում, բայց ոչ իմ կարողութիւնս թող տուեց տուն շինել մեր գիւղում և ոչ Աշտարակի հասարակութիւնը կամեցաւ կատարել վերջին ցանկութիւնս—տալ ինձ 3 արշին հող... Աշտարակից Վարմունքից յետոյ՝ արդէն ինձ համար բոլորովին միևնոյն է թէ ո՞ր տեղ կամփոփեն իմ ոսկրներս, այստեղ՝ Բաղու, թէ մի այլ տեղ...

Ես դիտմամբ խառնուեցի խօսակցութեան մէջ, աշխատեցի ըստ առաջնոյն հեռացնել նորա ուշքն այդպիսի մտածմունքներից, որ չափադանց ֆրասակար էին նորա հոգեպէս հանգստութեան համար. իսկ Պռօշեանցը հակառակեց.

— Ձէ, Դարբիէյ, դու չգիտես իմ դրութիւնը, ապրելս ի դուր է և ես կմեռնեմ... միայն հեղինակութեանց ժառանգական իրաւունքի մասին և զրեանցս մասին, Աշտարակի դէպքից յետոյ, փոխել եմ մտադրութիւնս: Վճռել եմ յատկացնել այդ երկուսն էլ Ներսիսեան դպրոցին, որ ինձ դաստիարակել է, կրթել և սնուցել: Եւ արդէն խնդրել եմ Ստեփանին (իւր փեսայ, փաստաբան Տիգրանեանց Բաղուում), որ այս մտքով մի կտակ շինի իմ անունից:

Քանիցս որ այցելել էի Պռօշեանցին, չէի հանդիպել նորա մօտ ոչ դեղորայք և ոչ խնամատար բժիշկի, ըստ որում նորա խնամող հայ բժիշկները Զ. և Վ., հիւանդի ասելով, դնացել էին ս. Էջմիածին Վեհափառ Խրիմեանի թաղմանը հանդիսատես լինելու: Այն ինչ հիւանդի դրութիւնը օրէցօր վատթարանում էր, իսկ տնային դրութիւնը քնում էր անփոփոխ, չկար կարել որ հոգատարութիւն, բժշկական խնամք, հոգեպէս հանգստութիւն և այլն, որոնք ներկայ հանգամանքում խիստ կարեւոր էին: Այդպիսի յարմարութիւնները կարելի էր գտնել միայն լաւ հիւանդանոցում:

Ուստի Պռօշեանցի խօսակցութիւնից օգուտ քաղելով, խօսք բացի հիւանդանոցի մասին, միայն վախենալով, թէ, մի գուցէ, Պռօշեանցի կողմից դժգոհութեան հանդիպեմ։ Իսկ նա, իմ սպասածին հակառակ, մեծ յօժարութիւն ցոյց առւեց, աւելացնելով որ իւրաքիչները հակառակ են նորա հիւանդանոց գնալուն, որպէս զի չենթարկուեն քաղաքի «ասէկօսէին»։ Վերջին խօսքերը մտածողութեան և փոխադարձ խորհրդակցութեան առիթ եղան իմ և Պռօշեանցի մէջ։ Դարձնել ուշադրութիւն փողոցային «ասէկօսէներին» և թողնել հիւանդին անխնամ դրութեան մէջ, թէ հիւանդի դրութիւնը վտանգաւոր համարելով գերակշիռ համարել նորա անձնական շահերը։ Ես պնդում էի վերջին տեսակէտի վրայ և Պռօշեանցը լիովին համաձայն էր ինձ հետ, ուստի երկուսով համաձայնեցինք ի կատար ածել մեր որոշումը, այսինքն հիւանդ Պռօշեանցի անձնական շահերը գերադաս համարելով, տանել նորան (հիւանդին) մի բարեկարգ հիւանդանոց։

Իսկ ինչ կլերաբերի հարազատների ընդդիմութեանը, որ հիմնուած էր ասէկօսէներից վախենալու վերայ, Պռօշեանցն ինքը չարաչար հակառակ էր թէ ասէկօսէներին և թէ իւրաքիչների ընդդիմութեանը և վճռել էր անպայման գնալ դրա հակառակ։

Այնուհետև մնում էր ընտրել մի յարմարին հիւանդանոց։ Կանգ առայ դռտոր Գալկինի հիւանդանոցի վրայ, բայց սա թանգ էր, օրական 3 ռուբլի, որ Պռօշեանցի համար ծանր էր, ըստ որում նորա բոլոր դրամական կարողութիւնը այդ միջոցին, նորա ասելով, հասնում էր ընդամենը մօտ 200 ռուբլի։

Հիւանդանոցի ընտրութիւնը մնաց հետևեալ օրուան և տուն վերադարձած, հեռախօսով ես, այնուամենայնիւ, խրնդրեցի դռտոր Գալկինի համաձայնութիւնը մի առանձին սենեակ յատկացնելու իւր հիւանդանոցում։ Երբ հետևեալ օրը նորից մտայ Պռօշեանցի բնակարանը, այդտեղ հիւանդանոցի ընտրութեան հարցը և մանաւանդ գործի դրամական կողմը կրկին բեմ բարձրացան։ Եւ այդ խորհրդակցութեան ժամանակ միտք ծագեց դիմել Նաւթարդիւնաբերողների խորհրդի Սև

քաղաքի հիւանդանոցի վարչութեանը: Այդ հիւանդանոցը իւր փառաւորութեամբ տալիս է բոլոր յարմարութիւններ:

Մի կարեւոր արդեւք էր միայն հանդիսանում մեր առաջ, որ եթէ Պռօշեանցին ընդունեն հիւանդանոցում, այդ շնորհը պէտք էր վերադրել Պռօշեանցի արժանապատուութեանը, ըստ որում Նաւթարդիւնարերոցների խորհրդի հիւանդանոցները նաւթալիս գործերում ծառայողների համար են: Բայց խորհրդի գործերի կառավարիչը հանութեամբ ընդունելով մեր դիմումն, հարթեց ճանապարհը և այսպիսով որոշուեց որ հետեւեալ օրը Պռօշեանցը ընդունուի Սե քաղաքի հիւանդանոցը ձրիապէս:

Գործի այսպիսի ընթացքով Պռօշեանցը շատ զոհ էր, մինչև տեղամ ուրախ: Այստեղ հիւանդը չարաչար թախանձում էր ինձ որ վաղը նորան հիւանդանոց աանեմ ես և ոչ այլ ոք. իսկ ես ամէն կերպ աշխատում էի համոզել նորան, որ աւելի յարմար է եթէ տանեն իւրալիները: Այնուամենայնիւ անկարելի եղաւ համածայնեցնել նորան, ուստի անհրաժեշտ է հիւանդին հանդատացնելու համար խօսք տուի վաղը դալու:

Վաղը կիւրակի էր, 1907 թուի Նոյեմբերի 11. Արդէն առաւօտ է: Քանի մօտենում էր Պռօշեանցի մօտ զնայուա ժամը, այնքան աւելի էր ճնշւում հոգիս, ըստորում զգում էի որ այս օրը մի տեսարան պէտք է բացուի, սպասում էի որ երկուստէք մի հակառակութիւն պէտք է երևան դայ, հիւանդը ամենայն ուժով պէտք է ձգտի դէպի հիւանդանոց, իսկ նորա հարազատները պէտք է ընդդիմադրեն նորան և ես այդ ընտանեկան տեսարանին ակամայ ներկայ պէտք է լինեմ: Ուստի ինձ համար զնալ անտանելի էր, իսկ չզնալ՝ անկարելի:

Գնացի: Մտայ Պռօշեանցի սենեակը: Հիւանդն արդէն ինձ սպասում էր, դալուստս յայտնի էր և նորա հարազատներին:

Հիւանդը պառկած դրութիւնից նստեց մահճակալի վերայ և սկսեց ժողովել իւր իրեղէնները. սեղանի վրայից վերցրեց մանր պատկերները և այլ մանրիկ առարկաներ, ծալեց թաշկինակները, շապիճները և միւս սպիտակեղէնը և այլն: Այդ բոլորը դարսեց մի առ մի իւր թեթեւ արկղի մէջ, որ կարծես պատրաստում է մի երկար ճանապարհորդութեան:

Ես հեռու նստած աթոռի վրայ, դիտում էի հիւանդի գործունէութիւնը և մտածում թէ հիւանդ մարդը, որքան էլ ցանկալիս լինի իւր մահը, ախուամենայնիւ ձեռքից բաց չի թողնիլ կենաց յուսոյ նշույլը։ Ի՞նչ էր մտածում այդ խորհրդաւոր բույէին Պռօշեանցը, ես չգիտեմ. միայն երկուսս էլ լուռ էինք։

Ջանդակը զարկեց. ներս մտաւ հայ կինը և պատուէր ստացաւ հազցնել հիւանդին իւր հանդերձը և ժողովել ու կապել նոր անկողինը։

Այդ միջոցին ներս մտան երկուսը հիւանդի զաւակներին և աղաչում էին հօրը չդնալ հիւանդանոց, մինչև անգամ չէին թողնում որ նա հազնուի։ Բայց Պռօշեանցը անդդուելի կերպով ընդդիմանում էր։ Վերջապէս հաղնուած և հայ կնոջ վերայ յենուած դուրս եկաւ սեղանատուն։ Ես զնացի նորա հետքից։

Սեղանատանը շրջապատեցին Պռօշեանցին նորա զաւակները և ուժով արգելում էին նորանդուրս գնալ տնից։ Պռօշեանցը խիստ զայրացած ընդդիմանում էր։ Բարձրացաւ աղմուկ, դժգոհութիւն, աղաչանք, բողոք, ամէն տեսակ զգացմանց արտայայտութիւն։

Իմ դրութիւնս անտանելի էր։ չէնց այդ բույէին ես նրկատեցի դահլիճում բժիշկ Վարշամեանցին և խիստ խնդրեցի որ նա փոխարինի ինձ և հիւանդին տանի յանձնի հիւանդանոց։ Որովհետև հիւանդանոցի վարչութեանը անձանօթ էին և Պռօշեանցը և բժ. Վարշամեանցը, ուստի տուի նորանց հարկաւոր տոմս և ինքս իսկոյն և եթ հեռացայ Տիրդրանեանի բրնակարանից։

Ոտնկոխ անելով աղերսանքն ու արգելքները, Պռօշեանցը դուրս է պրճնում ուժով ու առանց օգնութեան իջնում է երկրորդ յարկից աստիճաններով մինչև Տարզովի փողոց և այդտեղ, դրան առաջ նստում։ Ապա իջնում է բժ. Վարշամեանցը և կառքով տանում հիւանդին յանձնում է հիւանդանոցին։

Նոյեմբերի 14 ալցելութեան զնացի Պռօշեանցին. նորա համար դատարկել էին բժիշկների ընդունարան—սենեակը, ուր միայնակ պառկած էր հիւանդը։ Սենեակը փառաւոր, մաքուր,

լուսաւոր, կահաւորուած, բժշկական և կենցաղավարական հոգատարութիւնը օրինակելի: Ինքը հիւանդը շատ դժի էր ամէն բանից, միայն ծանծրանում էր որ իւր բաղմաթիւ ծանօթներէց ալցելում էր հիւանդանոցում ամէն օր միայն բժ. Վարշամեանը: Չեմ խօսում Պռօշեանցի դաւակներէ և փեսայի մասին, որ իւրաքանչիւր օր ալցելում էին: Հիւանդի ծանծրութիւնը սաստկանում էր մասնաւոր դիշերները, երբ քնում էր միայնակ: Ուստի նա խնդրում էր բժ. Վարշամեանին որ դիշերները քնայ նորա մօտ: Այդ անկարելի էր:

Չնայելով հրաշալի հոգատարութեան, հիւանդի ոյժը օրեցօր պակասում էր, ալլ ևս նա չէր կարողանում նստել մահակալի մէջ, բայց լիշողութիւնը, դատողութիւնը խիստ լաւ էր:

Հասաւ նոյեմբերի 22, հինգշաբթին: Հիւանդի դրութիւնը կրիտիքական էր, ալլևս ոչ մի յօտ, դիշերը անցրեց անքուն և անշարժ և նոյեմբերի 23-ին 1907 թուի, ուրբաթ առաւօտեան ժամի 8 և 30 բոպէին ալլ ևս չկար Պերճ Պռօշեանցը:

Գնաց լաւ խոնհանութեան դիրկը հայ զբաղանութեան չարքաշ մշակներից մինը, որ ծնուեց աղքատութեան մէջ և մեռաւ օտարութեան ու չքաւորութեան մէջ: Թող այսուհետև նորա բաղմաթիւ երկերը լիշեցնեն նորա անունը:

Ուրբաթ, նոյեմբերի 23 երեկոյեան դէմ, խոնաւ եղանակին, Սե քաղաքի կողմից Տելէֆոնի փողոցով դանդաղ ընթանում էր երկու մի լծած մի սև դիակառք: Հայ կառապանը սև զրեստ հագած, կամաց կամաց շարժում էր դիակառքը երկար ու լայն փողոցով: Դադաղի մէջ՝ դիակառքի վերայ անշարժ հանգստանում էր մի կորացած, ոսկր դարձած դիակ: Այդ Պերճ Պռօշեանցն էր:

Նորա ետեւից զնում էին հաղիւ 2—3 կառք հանգուցեալի հարազատներով: Ամբօխը դեռ կարծում էր թէ Պռօշեանցը դեռ ևս կենդանի է, դորա համար էլ զաղտնի էր պահում իւր յարգանքը, սպասում էր որ հիւանդը անշնչանայ, դիակ դառնայ, որ ըստ այնմ արժանանայ յարգանքի:

Հասաւ դիակառքը Տարդովի փողոց և Պերճ Պռօշեանցը

լռիկ մնչիկ անցաւ այն տան կողքից, որտեղից 12 օր առաջ աղմկալից կերպով դուրս եկաւ դէպի Սև քաղաքի հիւանդանոցը:

Ահա դիակառքը կանգ առաւ հայոց եկեղեցու առաջ և Պերճ Պոռճեանցը՝ իւր փոքրիկ տնակի մէջ՝ մտաւ հայոց եկեղեցին դիշերելու այնտեղ: Նա այժմ միայնակ է, բայց վաղը կսկսի նորա դիակի յարգանքը:

Արդարեւ շարաթ օրը տեղական լրագրների մէջ դուրս եկաւ Պոռճեանցի մահուան յայտարարութիւնը և այդ օրը պատարագի ժամանակ, եկեղեցում ասեղ ձգելու տեղ չկար, այնքան շատ էր յարգողների թիւը:

Պատարագը վերջացաւ. եկեղեցու բազում լուսանկարով հանեցին հանգուցեալի պատկերը և ապա դադարը նորից բարձրանալով դիակառքի վրայ հոգեւոր երգերով շարժուեց դէպի երկաթուղու կայարանը Թիֆլիզ գնալու:

Ժողովրդի խուռն բազմութիւնը, կառքերի ահագին խումբը Տեկէֆոնի լայն փողոցում կանգնացրել էին շարժումը, կանգ էին առել և ձիաքարշերը: Տխուր հանդէսը դանդաղաբայլ լաւաջ էր գնում դէպի երկաթուղին: Հասարակութիւնը ոտով էր գնում ի պատիւ հանգուցեալի...: Շատերը, մանաւանդ կանայք, խօսակցում էին թէ ի՞նչպէս, ինչ ձևով և ե՞րբ յաւերժացնեն հանգուցեալ Պոռճեանցի լիշատակը:

Երկաթուղու գնացքը պատրաստ կանգնած է: Ծայրի վագոնը Պոռճեանցի համար է: Նա գնում է Թիֆլիզ իւր վաղեմի փափաղը, իղձը լրացնելու, այն է մշտնջենապէս հանգստանալու իւր կնոջ կողքին...: Նորա ցանկութիւնը կատարեց նորա փեսայ Ստեփան Տիգրանեանցը, որին Պոռճեանցը իւր կենդանութեան ժամանակ չափազանց յարգում էր:

Թէև հարկ էր այստեղ դնել վերջակէտ, բայց որպէսզի մահանկարը լրիւ լինի, ինձ հարկաւոր է լիշատակել և այն յարգանքը, որ դալիս էր հեռագրների միջոցով: Այս հեռագրները օրինակ են, թէ ո՞րպիսի յարգանք է վայելում միեւնոյն անձնաւորութիւնը իւր կենդանի և մեռած ժամանակ: Ահա նմուշի համար մի երկուսը:

Բազուից 1 դեկտեմբերի:

«Հայրենի զրական անդամատանի բաղնավաստակ մշտնջենից մէկն էլ պակասեց: Արարատեան շինականներին յաւերժացնող մեծ լուսանկարչի թարմ դերեզմանի առաջ երախտադիտութեամբ զուլս ենք խոնարհեցնում», Յակոբ Խոջամիրեանց, Աբէլ Տէր Բաղդասարեան, Գարեգին Շահինեան, Սարգիս Տէր Զաքարեան, Յարութիւն Այվազեան, Արսէն Բալայեան, Անտոն Տէր Գրիգորեան, Պետրոս Մելքումեան, Մարկոս Զայալեան, Տիրան Սարգսեան, Մկրտիչ Մանուչարեանց»: Մշակ 1907 թ. դեկտ. 4 № 173.

«Երախտադիտութեամբ զուլս խոնարհեցնողներից» շատերը, երեւի, քանիցս անգամ անցել էին Տարգմալի փողոցով և զիտէին, որ զխի վերելը, մի փոքրիկ սենեակում միայնակ ընկած է իւրեանց «մեծ նկարիչը» և որոնում է մի ընկեր, մի ծանօթ, մի խօսակից, մի մխիթարող, սակայն բոլորն էլ սպասում էին որ «նկարիչը» առաջ դիակ դառնայ «Գլուխ խոնարհեցողներից» մինը—Արսէն Բալայեանցը—եթէ չեմ սխալւում, նա է, որ շատ տարի առաջ, իբրև Բազուի պատգամաւոր ներսիսեան զպրոցի յոբելեանի ժամանակ թիֆլիզում, բաղնավթիւ հանդիսականների առաջ ջերմաշերտ համբոյրներ էր տալի Պերճ Պռօշեանցին: Իսկ այժմ... սորա հիւանդ ժամանակ...

Ահա մի այլ հեռագիր:

Էջմիածին 26 Նոյեմբերի.

«Հեռագիրը հաղորդեց մեր սիրելի հայրենակից Պերճ Պռօշեանցի մահը: Հասարակութիւնը յանձին Պռօշեանցի ողբում է «իւր պարծանքներից մինին: Պսակի փոխարէն որոշուած է «Պռօշեանցի անունով զրադարան-ընթերցարան հիմնել: Խընդրում ենք հանգուցեալի թաղման ժամանակ լինէք մեր ներ-«կալացուցիչը և հասարակութեան անունից յայտնէք ցաւակեցութիւն: Հոգեհանգիստ պիտի կատարուի: Աշտարակի գիւ-«ղական հասարակութեան հաւատարմատուր Խաչատուր & Զոհարմանց: Վտակ. 1907 թ. Նոյեմբ. 28 № 7».

Աշտարակի ներկալացուցիչն իւր այս հեռագրով գիտէք ձեռն է դիմում, թիֆլիզի առաջնորդ Սաթուհեան Գարեգին արք-

եպիսկոպոսին: Համեմատեցէք Աշտարակի հեռագիրը և Պռօշեանցի կտակի պատմութիւնը, բժ. Յարութիւնեանցի ճաշկերթը և այլն: Հետաքրքրական այն է, որ պսակ չեն դնում, ծախս կպահանջի, դորա փոխարէն հիմնուելու է զրադարան, իսկ վերջինս կաղմելու համար դիմում են օտար քաղաքների անձանց և հաստատութիւններին, որ ծրիապէս զրեանք ուղարկեն, ուղարկեն և փող: Ուրեմն ապագայ զրադարանը կաղմուծ է օտարների փողով և զրքերով, սեփականութիւն է Աշտարակի և կրում է Պռօշեանցի անունը: Հապա հեռագրի փողն հիմնից հարկաւոր է ստանալ... յարմարինը էլի թիֆլիզի ներկայացուցիչն է...

Այժմ կարգացէք հետեւեալ նամակը, որ տպագրուած է Մշակի մէջ № 23 Յունուարի 30, 1908

«Աշտարակ 26 Յունուարի.

«Հիմնուելիք «Պռօշեան» զրադարանի մասնաժողովի անդամներս ստանձնած լինելով մեր պաշտօնը, սորանով խնդրում ենք բոլոր այն անձերին և հիմնարկութիւններին, որոնք խոստացել են այդ զրադարանին նուիրել զրքեր կամ փող, բարեհաճեն ուղարկել հետեւեալ հասցէով. Аштаракъ, книжный «магазинъ „Араксъ“ К. Атомянцу. իրաւունք ստանալու «համար դիմումն արել ենք, ուր հարկն է»:

Մասնաժողովի անդամներ Կ. Ատոմեան.

Մ. Թաւազեան.

Հ. Չոլախեան.

Այս աստճներս Աշտարակի մի երեսն է, միւս երեսը կարգացէք բուն աշտարակցի Յ. Արամեանի նամակը Ղամարլու գիւղից 1909 թուի Օգոստոսի 5-ից «Կոչ աշտարակցիներին» խորագրով: Տես. «Հորիզոն» 1909 թ. № 12.

ԲԱԶԵՆՐՈՒՆԻ.

Բագու